

Janez Keber

Nekateri semantični vidiki in motivi prehoda osebnih imen v občna imena v slovenščini

---

*Avtor v svojem referatu obravnava nekatere semantične posebnosti in motive nastanka slovenske deonomastične leksike in frazeologije. V ta namen je izbral ime **Janez** in nekaj značilnih kategorij deonomastične leksike.*

*In his study the author deals with some semantic specialties and the motives behind the development of Slovene onomastic lexicon and phraseology. For this purpose he has selected the name **Janez** and a few characteristic categories of onomastic lexicon.*

Slovenska izimenska leksika in frazeologija sta do zdaj najbolj celovito zajeti v **Slovarju slovenskega knjižnega jezika (SSKJ)**, tematsko in v imenskih geslih pa sta obravnavani v mojem **Leksikonu imen**.¹

Leksikon imen je izšel leta 1988, zadnji - peti zvezek SSKJ pa leta 1991. Kot član skupine avtorjev SSKJ sem se leta 1989 udeležil IV. jugoslovanske konference za leksikografijo in leksikologijo v Zagrebu z referatom **Izimenska leksika in frazeologija v Slovarju slovenskega knjižnega jezika**. Ta referat je vsebinsko zelo blizu diskusijski temi okrogle mize v VIII. sekciji onomastičnega kongresa v Trieru (**Stand und Perspektiven der wortgeschichtlichen Behandlung von Deonomastika in der Lexikographie**)².

---

¹ Raziskovanje **izimenske (deonomastične)** leksike in frazeologije, tj. **deonomastike**, ki je tudi v svetovnem merilu dokaj mlada panoga imenoslovja in leksikologije, že po svoji naravi terja interdisciplinarnost: leksikološko-imenoslovnemu se morata nujno pridružiti vsaj etnološki in zgodovinski pristop. Prispevek z gornjim naslovom je nekoliko predelano in z opombami opremljeno besedilo referata, ki sem ga v nemščini prebral na mednarodnem onomastičnem kongresu v Trieru v Nemčiji 17. aprila 1993. Za kongres so izdali samo zbornik povzetkov referatov. Ker pa je za imena, kot tudi priimke in vse, kar je v zvezi z njimi, pri nas veliko zanimanja, sem se odločil za objavo v slovenščini.

² Kongresa, ki je bil organiziran v devetih delovnih sekcijah in je trajal od 12. do 17. aprila 1993, se je udeležilo okrog 400 imenoslovcev z vsega sveta.

V svojem prispevku bom predstavil nekatere semantične posebnosti in motive nastanka slovenske izimenske leksike in frazeologije. V ta namen sem izbral ime **Janez** in nekaj značilnih kategorij izimenske leksike v slovenščini.

Večina slovenskih rojstnih imen je skoraj popolnoma enaka imenom pri drugih evropskih krščanskih narodih. Šele v zadnjih sto letih so se pri nas uveljavila nekatera staroslovenska, slovanska in zaradi intenzivnega priseljevanja po drugi svetovni vojni zlasti južnoslovanska imena. Ta nova imena so pustila v slovenski izimenski leksiki in frazeologiji le redke sledove. Iz prvotno literarnega imena **Črtomir** (iz *črt*-sovražstvo, odpor- ali *črtiti* »sovražiti« in *mir*) izhaja npr. glagol *črtomiriti* »vesti se kot Črtomir, biti kot Črtomir« (Glej F. Govekar, Slovan 1912, 243: ...nismo ga, tj. A. Aškerca, čuli črtomiriti). Pomen in izvorni motiv tega glagola razumemo, če poznamo Prešernovo pesnitev **Krst pri Savici**. Glavni junak pesnitve se najprej bojuje proti pristašem krščanstva, po porazu svoje vojske pa se da krstiti.

V slovenskem in drugih evropskih jezikih obstajajo številne dvostranske in večstranske izimenske vzporednice. Te dokazujejo, da sta slovenski jezik in slovenski imenski fond del evropskega jezikovnega in kulturnega prostora.

Slovenski imenoslovec in leksikolog vsekakor ne more mimo šaljivega izraza (**kranjski**) **Janez** v pomenu »Slovenec« in »slovenski fant«. Izraz izhaja verjetno iz vojaškega jezika. V stari Avstriji je bil namreč **kranjski Janez** »vojak 17. pešpolka«. Tudi v bivši jugoslovanski vojski so Slovence šaljivo poimenovali z imenom **Janez**. Sorodno ime **Ivan** pomeni »Rus« v ruščini, v angleščini pa izraz **John Bull** »tipični Anglež, tipični Angleži«. Analogno se z imenom **John** tvori izraz **John Chinaman** v pomenu »tipični Kitajec, tipični Kitajci«. Ustrezno poimenovanje v nemščini je **der deutsche Michel**, medtem ko izraz **Michel** pomeni »naiven človek«. Motivi nastanka omenjenih poimenovanj narodov so precej enostavni. V določenem času in v ustreznih pogojih se je najbolj znano in najbolj pogosto in rabljeno ime posplošilo v poimenovanje naroda ali dobilo še druge pomene, npr. »človek« idr. Pomen »človek« ima slovensko ime **Janez** npr. v pregovoru **Kar se Janezek nauči, to Janez zna** »kar se človek navadi delati, početi v mladosti, to mu ostane tudi v zrelih letih«. Ime **Janez** tvori z imenom **Micka** (klicno ime za **Marija**, prim. nemško **Mizzi!**) imenski par **Janez in Micka** v pomenu »fant in dekle« (npr. v ljudski pesmi: **Janez in Micka šla sta v Kranj po picka**). Slovenskemu imenskemu paru v angleščini ustreza **Jack and Jill** »fant in dekle« (prim. še pregovor **a good Jack makes a good Gill** dobesedno: dober mož naredi dobro ženo, čemur v slovenščini ustreza pregovor **Kakršen mož, takšna žena**).

Oblika imena **Janez Žane** tvori rimani izraz **Žane iz Ljubljane**, ki pomeni po J. Glonarju (Slovar slovenskega jezika, 197, 340) »prebivalec predmestja«.

Pomembno skupino izimenske leksike tvorijo živalski nazivi, npr.: **anžón** »sadni črv« (iz imena **Anžon** »velik Janez«; prim. tudi **tónčič** »sadni črv« iz imena **Anton**); **márko** »plešoči medved« (iz imena **Marko**, tudi v hrvaščini; v drugih jezikih obstajajo izrazi iz imen **Mihael** in **Martin**, npr. v ruščini: **Miška**, **Mišuha**, **Mihail Ivanovič Toptygin** »medved«; v poljščini **marcin** »grobijan, medved« itd.); **pikapolónica**, tudi **polónica** (iz **pika** in imena **Apolonija**, **Polona**, **Polonica**); **smrdojérica**, tudi **usrána Jérica**, ta **usrána Kátrea** »vodeb, smrdokavra, Upupa epops« (iz **smrdéti** in imena **Jerica**, ki je manjšalnica iz **Jera**, **Gera**, **Gertruda**); **tomážek** »zelena rega« (iz imena **Tomážek**, ljubkovalne oblike od **Tomáž**).

Semantično in besedotvorno sta zanimiva izraza **pikapolónica** in **smrdojérica**. Imenski sestavini **-polonica** in **-jerica** sta v teh izrazih posplošena nosilca lastnosti, ki jih izražata prvi sestavini: »žuželka s pikami« in »ptica, ki smrdi« (Prim. tudi bolj splošno zoološko poimenovanje **smrdokavra!**)³.

Po predstavi »žuželka s sedmimi pikami« so nastali nazivi za **pikapolonico**: nemško **Siebenpunkt**, latinsko **Coccinella septempunctata**, češko **slunéčko sedmitečné**, slovaško **lienka sedmobodá**. V slovaškem izrazu **lienka sedmobodá** izhaja prva sestavina **lienka** verjetno iz imena **Helena**. Enako lahko domnevamo za ruski izraz **alénka** »pikapolonica«, ki pa pomeni še »majski hrošč«, medtem ko rusko **aléna** pomeni »sadni črv« in »brezvoljen človek«. Nemški izrazi **Marienkäfer**, **Marienwürmchen**, **Frauenkäfer** »pikapolonica«, slovensko **bôžji vólek**⁴, **bôžja krávicá** »pikapolonica«, rusko **bož'ja korovka** »pikapolonica«, hrvaško **mara**, **bubamara** »pikapolonica«, angleško **lady-beetle**, **ladybird** »pikapolonica«, špansko **mariquita**, **vaca de san Anton** »pikapolonica« kažejo na drugačno predstavo, in sicer na božjo mater **Marijo**, na **Boga** ali na sv. **Antona**, s pomočjo katerih naj bi ta žuželka odločala o usodi človeka.⁵

Naslednja obsežna skupina slovenskih izimenskih izrazov so *imena mesecev*. Ta se praviloma tvorijo iz svetniških imen, ki so v koledarju v določenem mesecu. V slovenščini je tako vsak mesec poimenovan z enim ali več izimenskimi izrazi. Ta imena so izčrpno obdelana tudi v posebnemu uvodnem poglavju **Leksikona imen**. Tu bom podal samo nekaj tipičnih primerov: **grégorščak** »marec« (iz ***gregorski mesec**, nemško **Gregoriusmonat**); **júrijevščak** »april« (iz ***jurijevski mesec**, nemško **Georgiusmonat**; **Marijin mesec** »maj« (prim. nemško **Marienmonat**, špansko **mes de Maria**, italijansko **mese mariano**) in **šentlípovšek** »maj« (iz ***šent-** + **filipovski mesec**; glej tudi hrvaško **filipovščak**); **šentjánževc** »junij« (iz ***šent-** + **Janžev mesec**, nemško **Sankt-Johannismonat**) in **ivánšček** »junij« (iz ***ivanski mesec**); **jákobščak**, **jákopovščak**, **jákobnik**, **šentjákobnik**, **šentjákobski mésec** »julij« (iz ***jakovski mesec**, **Jakobov mesec**, **šentjakobni mesec**, nemško **Jakobsmonat**).

Ta imena mesecev se v slovenskem in hrvaškem jeziku tvorijo po značilnem besedotvornem vzorcu: *pridevnik svetniškega imena + mesec*. Druga sestavina izraza (tj. *meseč*) se navadno zamenja s sufiksi **-jak**, **-ik**, **-ec**, npr. **jakovski mesec - jakobščak**, **jakobni mesec - jakobnik**, **šentjanžev mesec - šentjanževc**. Navedeni besedotvorni vzorec je produktiven in se uporablja tudi pri tvorbi drugih mesečnih imen, besed in priimkov, npr.: **jesénščak** »september« (iz ***jesenski mesec**), **róžnik** »junij« (iz ***rožni mesec**), **vínščak** »oktober« (iz ***vinski mesec**); **slovárščak** »leksikograf« (iz ***slovarski delavec**); priimki **Dolinšek** (iz ***dolinski prebivalec**, **prebivalec Doline**), **Podgoršek** (iz ***prebivalec Podgorja**) itd. Podobne tvorbe so tudi v kašubskem jeziku,

³ Med najbolj znanimi živalmi, ki smrdijo, je **dihúr** v primeri **smrdeti kot dihur** »zelo smrdeti«. Izraz **dihur** se sicer povezuje z glagolom **dehniti** »smrdeti«, enako kot **zadáh**, **zadáhel**, **zadáhniti**. Z glagolom **smrdéti** pa se povezujejo narečne sopomenke izraza **dihur**: **smrdák**, **smrdět**, **smrdúh**, **smrdúhar**.

⁴ Ta pomeni tudi »muren«, preneseno »pohleven, mevžast človek«, npr. ironično **Ne bodi tak božji vólek!**

⁵ O tem, kakšno je to odločanje pikapolonice, glej K. Štrekelj, SNP IV, 437-438, št. 7981-7986! V teh pesmih so razen že omenjenih še trije nazivi za pikapolonico: **vrázej** (tj. »vedeževalec, iz **vraziti** »vedeževati«), **šibrica**, **mávrica**.

npr.: **vojcehovi** »april« (iz ***vojcehovi** *mesec*), **marcinski** »november« (iz ***marcinski** *mesec*). Slovenski sufiks **-šek** je lahko tudi patronimičen, npr. **Kebršek** (tj. prvotno »sin Kebra«), **Kramaršek** (tj. »sin Kramarja«), **Medvešek** (tj. »sin Medveda«).

Iz mnogih znanih ter zdaj ali nekdanj zelo razširjenih imen so se v različnih jezikih razvili nazivi komičnih in negativnih likov. To velja tudi za slovenska imena **Jakob**, **Janez**, **Jurij**, **Gabrijel**, **Filip**, **Pavel**, **Pepe**, **Elizabeta**, **Marija**, **Jera**, **Neža** (pomeni izrazov so povzeti po SSKJ):

jáka »neiznajdljiv, nespreten človek«;

jánež »nekoliko neroden, neiznajdljiv, preprost fant«;

júr, júre, júček »nekoliko naiven, nespreten človek«;

jélsč »neumen človek, norec« (narečno iz **Gabri-jel**; prim. rusko **Gavrik** »naiven človek; norec; majhen otrok«);

lípe »naiven, nespreten moški« (iz **Fi-lip**; prim. priimka **Lipej**, **Fila**);

pavliha »tipična slovenska komična figura«, tudi »šaljiv, nabrit, hudomušen človek« (iz **Pavliha** »velik Pavel«; tudi **pavlišek**, **pavlišec**, **pavluha**; prim. priimek **Pavliha**; leta 1870 naslov slovenskega satiričnega lista na Dunaju - urednik F. Levstik);

pêpe, pêpček »naiven, nespreten človek« (iz imena **Pepe**, to pa iz italijanskega **Giuseppe**, kar je slovensko **Jožef**; prim. tudi frazeologem **imeti koga za pepčka** »koga za norca imeti, norčevati se iz koga«);

ávša »neumna, nespametna ženska« (glej tudi pridevnik **ávšast** »neumen, nespameten«, narečno **ávšar** »neumen, nespameten človek«; iz ***Alsa**, skrajšane oblike iz imena **Elizabeta**, izpričano 1354 v Trstu: Auxa uxor Crismani; prim. še hrvaško kajkavsko **Jalža**). Druga skrajšana oblika iz imena **Elizabeta** je slovensko **špela**, ki je nastala prek oblik **Elspet**, **špeta**. Izraz **špela** pomeni »bogomolka« in »mlado, navihano dekle«. Angleška vzporednica k **ávša** je **cousin Betty** »slaboumen človek«;

mícka »ženska, dekle« (iz imena **Marija**; prim. nemško **Mizzi** in zgoraj **Janez**);

míla jéra »malodušen, neodločen človek; kdor (rad) joka« (iz pridevnika **míl** in imena **Jera**; prim. tudi izraz **siróta Jerica** »sirota brez staršev«);

néža »pomehkužen človek« (verjetno iz imena **Neža** -tako I. Koštiál, Življenje in svet 11, 1937, 382 - ki je skrajšana oblika imena **Agneza**, in morda z ljudskoetimološko naslonitvijo na pridevnik **néžen**).

Zelo zanimiva so tudi slovenska izimenska poimenovanja za smrt, npr. **matilda**, **Krámpov Matíja**, **Krámpova Kátra**. Izraz **matilda** najdemo v frazeologemih: **srečati**, **poljubiti matildo** »umreti« (Več o tem glej v mojem članku **Srečati, poljubiti Matildo ali matildo?**, Glasnik slovenskega etnološkega društva 1993, 33/3-4, 95-97!), **matilda ga je pobrala** »umrl je«, **matilda ga je povohala** »bil je blizu smrti«. Izraz **matilda** se je pojavil med drugo svetovno vojno. Uporabljali so ga, enako kot izraz **mrtvaška raglja**, slovenski partizani v pomenu »strojnica«. Nemške strojnice so bile za slabo oborožene partizane zelo nevarne. Od velike nevarnosti pa je do smrti pogosto samo majhen korak. Motiv nastanka za izimenski izraz **matilda** je torej očiten. Naziv za strojnico je postal sinonim za smrt. Še bolj očiten je motiv nastanka dveh slovenskih narečnih izrazov: **Krámpov Matíja**, **Krámpova Kátra** »smrt« (Gorenjska, ustni podatek dr. Dušana Čopa). Dve znani imeni se povezujeja s pridevnikom **krámpov**, ki izhaja iz besede **krámp**. Imeni **Matíja** in **Kátra** sta tu nosilca dejavnosti, ki je povezana s kopanjem (groba), s smrtjo. Podobne motive nastanka lahko odkrijemo tudi pri

nemških poimenovanjih smrti: **Hans (Mors), Ripperlhans, Hein, Graus-Pauli**. Prav tako pri ameriško angleškem poimenovanju **John Fate** in staročeškem **kostnatá Johana**.

Razen izraza **matilda** izhaja iz druge svetovne vojne tudi slovensko narečno poimenovanje (obirsko koroško narečje) **hítlarica** »smrt«, ki očitno povezano z Adolfom Hitlerjem. V istem narečju obstaja še en naziv za smrt, in sicer v frazeologemih **iti gor k Janezu** »umreti« in **Janez že kliče** »smrt je blizu«. Ta **Janez** je sv. Janez, farni patron v kraju Ebriach na Koroškem (Glej L. Karničar, Der Obir-Dialekt in Kärnten, 155, 159!). V narečju Ljubljane (Vižmarje) pa je smrt poimenovana celo s priimkom in imenom: **Gajzerjeva Lenčka**, npr. **Pol pa pride Gajzerjeva Lenčka** »potem pride smrt« (ustni podatek dr. Vlada Nartnika).

Po imenih in njihovih različicah in oblikah so poimenovani tudi različni predmeti, npr. posode:

slovensko narečno **neža** (tudi **nežica, nežka**) »velika lesena ali lončena posoda za vino« (tako v SSKJ III, 129; po A. Brezniku, Cvetje 19, 200, prvotno »ilovnat vrč s podobo sv. Neže«, glej še isti, Slovski navržki, DiS 17, 1904, 256, J. Trdina - J. Logar, ZD XI, 1958, 426, M. Makarovič, Slovenska kmečka kultura, Kmečki glas 6. 9. 1972, 16, itd.);

štéfan »dvolitrski steklenica za vino; velik lončen vrč« (npr. **dati za štéfan** »v družbi plačati pijačo«; glej SSKJ IV, 1105 in gradivo za SSKJ!);

narečno dolensko **urbàn** »steklenica, ki drži štiri ali pet litrov« (Glej SSKJ V, 296! Motiv poimenovanja je možno iskati v dejstvu, da je bil sv. Urban I. zavetnik vinogradov, po N. Kuretu, PLS I, 322, gorski svetnik, a tudi vremenski napovedovalec - god 25. maja).

Motiv poimenovanja teh slovenskih posod še ni zadovoljivo pojasnjen, poleg že povedanega pa je zelo verjetna domneva, da imamo tu opraviti z jezikovnim tabujem pivskega jezika (Glej I. Pirkovič, Naši razgledi, 1960, 419!). Tudi v drugih jezikih obstajajo izimenska poimenovanja posod, npr.: **Aristotle** = Rhyming Slang "bottle", **lush Betty** = American Slang "whisky bottle", **Donald** = Part. "glass of whisky", **jaimito** = span. umg. "kleine Flasche Bier"; **Jaime** = "Flasche", **Johnie** = Part. "half glass whisky", **Karline** = Rotwelsch "Schnaps- Laberflasche", **Ohrhansel** = Rotwelsch "Krug" itd. (K. Sornig, Jack and Jill reconsidered, GLS 1975, 2, 158).

Iz slovenskih imen **Gregor, Lovrenc** in **Mihael** so nastali izrazi, ki pomenijo »preprost žepni nož z majhnim rezilom«: **grégorec, lóvrek, mihálek, míhec**. Z zadnjima izrazoma se lahko primerja nemško **Michl** »žaga« (Wiener Galerie = Burnadz) in **Michel** (Rotwelsch) »meč, nož« (K. Sornig, prav tam, 157).

V vsakem jeziku so zelo specifični izrazi iz imen, ki so nastali kot rezultat različnih *besednih iger* in *rim*, npr.:

kátrca »Renault 4« (po navezavi na francosko **quatre** »štiri« in ime **Katarina - Katrca**);

lénart »lenuh« (po navezavi na pridevnik **lén**, na narečno **liénar** »lenuh«, na glagol **lenáriti** in na ime **Lenart**).

V ljudskih pesmih, pregovorih in v vsakodnevem govoru lahko najdemo rime k posameznim imenom, npr.: **révček Andrejček** »revež, iz katerega se vsi norčujejo«; **Janez - Banez; Kakršna matka, takšna Katka. Mojškra Klara ponoči šiva, podnevi para. Lenka za lenarti brenka** »lenuhinja išče lenuhe«. Iz imen **Luka** in **Matija** je

ljudskoetimološko nastal šaljiv izraz **lukamatija** »lokomotiva«. Ime **Jaka** pa se rima v naslednji ljudski pesmi:

Moj šocej je **Jaka**,
 Pod uto me **čaka**,
 Za žakelj me **cuka**,
 De moka vun **smuka**.

To je kratek pregled specifične slovenske izimenske leksike in frazeologije z njunimi semantičnimi posebnostmi in izvornimi motivi, iz katerega lahko ugotovimo, da se v deonomastiki odražajo lastnosti, posebnosti in velika preoblikovalna sposobnost slovenskega jezika pri sprejemanju izvorno tujih imen. Prav tako je mogoče ugotoviti, da so pri posameznih slovenskih svetniških nosilcih imen nastali specifični odnosi z ljudsko folkloro, z ljudskimi pesmimi, običaji itd. Raziskovanje izimenske leksike in frazeologije je zaradi tega zelo pomembno tudi za potrjevanje in dokazovanje identitete vsakega naroda.

Zusammenfassung

Einige semantische Aspekte und Motive des Übergangs von Personennamen zu Appellativa im Slowenischen

Im Referat stellt der Verfasser die spezifischen slowenischen Appellativa deonomastischer Herkunft dar, erklärt ihre Semantik, versucht die Motive ihrer Entstehung zu entdecken und erwähnt einige produktive Suffixe, mit denen Appellativa gebildet worden sind. Er beginnt mit der Benennung (**kranjski**) **Janez** in der Bedeutung »der Slowene«. Dann stellt er einige Kategorien deonomastischer Lexik dar, und zwar die Benennungen für

- a) **Tiere** (z. B. *anžon*, *marko*, *pikapolonica*, *tomažek*);
- b) **Monate** (z. B. *gregorščak* »März«, *jurijevščak* »April«, *Marijin mesec*, *šentlipoušek* »Mai«, *šentjanževcevec*, *ivanšček* »Juni«);
- c) **komische und negative Figuren** (z. B. *jaka*, *janez*, *jure*, *jelšč*, *lipe*, *pavliba*, *pepe*, *micka*, *mila jera*, *neža*, *avša*);
- č) **den Tod** (z. B. *matilda*, *Krampov Matija*, *Krampova Katra*);
- d) **Gegenstände** (z. B. **die Gefässe**: *neža*, *štefan*, *urban*; **einfache Taschenmesser**: *gregorec*, *lovrek*, *mibalek*, *mibec*).

Der Verfasser erwähnt auch einige Appellativa und Namen, die als Resultat verschiedener Wortspiele und Reime (im Volkslied) entstanden sind (z. B. *katrca* »Renault 4«, *lenart* »der Faulenzer«, *Janez-Banež*).

Aus der Darstellung der spezifischen slowenischen deonomastischen Appellativa kann man konstatieren, daß sich in denen die Eigenschaften und Besonderheiten der slowenischen Sprache, der slowenischen Denkart, der slowenischen Kultur und materiellen Kultur reflektieren.